

dr Jakub Niedbalski
jakub.niedbalski@gmail.com
*Uniwersytet Łódzki,
Wydział Ekonomiczno-Socjologiczny, Instytut Socjologii*

<http://dx.doi.org/10.16926/fisasit.11>

Usytuowanie sportu w doświadczeniach osoby niepełnosprawnej – podejście narracyjno-biograficzne w badaniach procesu rehabilitacji społecznej

Streszczenie

W artykule rozważam kwestie odnoszące się do procesu rekonstrukcji jaźni i tożsamości osoby niepełnosprawnej, na podstawie prowadzonej narracji dotyczącej doświadczeń związanych z aktywnością sportową.

Staram się również wykazać, jakie punkty stykowe istnieją pomiędzy teoriami paradygmatu interpretatywnego, zwłaszcza symbolicznego interakcjonizmu oraz opowieściami (narracjami) będącymi podstawą rekonstrukcji doświadczeń, a działaniem jednostki, jakim jest uprawianie przez nią sportu. W ten sposób ukazana zostanie zależność pomiędzy teorią, metodą i obszarem badawczym (przedmiotem badań), które wykazują spójności i koherentność paradygmatyczną.

Celem artykułu jest wskazanie na możliwość wykorzystania podejścia narracyjnego do badania zmian w sposobie postrzegania siebie i swojej sytuacji przez osoby niepełnosprawne fizycznie, które uprawiają sport. W ten sposób staram się zwrócić uwagę na to, jak uprawianie sportu wspomaga proces przemian i rekonstrukcji w sposobie definiowania siebie osoby niepełnosprawnej, włącznie z pokazaniem tego, jakie towarzyszą temu procesowi punkty zwrotne, przejścia statusowe i fazy zmian.

Słowa kluczowe: sport, niepełnosprawność, społeczna rehabilitacja, podejście narracyjne, biografia

Wstęp

Od niepamiętnych czasów akt komunikacji stanowił najbardziej fundamentalny proces społeczny, którego celem było uzgodnienie sposobu widzenia świata oraz stworzenia podobnych konstruktów w umysłach osób kontaktujących

się wzajemnie w ramach danej zbiorowości¹. Wraz z rozwojem cywilizacyjnym wszelkiego rodzaju zachowania (werbalne i niewerbalne) stały się równoprawnymi środkami tworzenia i utrzymywania kontaktu lub interakcji pomiędzy ludźmi i ich środowiskiem, a narracje, jakie temu procesowi towarzyszyły, stanowiły jedno z kluczowych narzędzi pomocnych w kształtowaniu się zbiorowej świadomości². Opowieści snuto już prawdopodobnie w czasach prehistorycznych, w społeczeństwach łowiecko-zbierackich, służyły one m.in. wymianie ważnych informacji. Opowieści przydatne były również w wyobrażeniu sobie możliwego przebiegu zdarzeń oraz w planowaniu przyszłości. Można założyć, że słuchanie pomagało w zdobywaniu umiejętności przewidywania intencji i w poznawaniu ram funkcjonowania umysłu innych istot ludzkich³.

W społecznościach przedliterackich narracja była narzędziem rozumienia świata i nadawania znaczenia. Natomiast w dzisiejszych społeczeństwach funkcja narracji związana z poszukiwaniem „prawdy” służącej racjonalności przestaje być istotna, chociaż współczesna kultura opiera się na narracji. Obecnie mamy do czynienia z poglądem, według którego o tym samym przypadku traktować mogą różne opowieści, a te same zdarzenia mogą być interpretowane na różne sposoby⁴. Dzieje się tak, bowiem opowiadając swoją historię życia, jednostka nadaje jej strukturę w sposób, który sama uznaje za znaczący.

Z narracji możemy się także dowiedzieć tego, jak jednostka radziła sobie z życiowymi trudnościami, jak przeżywała niepowodzenia i jak w związku z tym zmieniały się jej poglądy na temat siebie samej i otaczającej ją rzeczywistości.

Do tego rodzaju zdarzeń w życiu człowieka zaliczyć można chroniczną chorobę lub niepełnosprawność. Generują one zmiany w życiu danej osoby, które często są równoznaczne z wyrwaniem jej ze stabilnych ram codzienności, do których jednostka przyzwyczaiła się i na których budowała swoją tożsamość. Zarówno choroba, jak i niepełnosprawność mogą być zatem źródłem istotnych przemian w życiu człowieka, rodzących konieczność przeformułowania dotychczasowych definicji siebie. Ten dynamiczny i transformacyjny aspekt choroby oraz niepełnosprawności staje się bardziej widoczny, gdy uwzględnimy szeroką perspektywę biograficzną, w której odwołujemy się do subiektywnej oceny sytuacji badanych, czyniąc ich percepcję niezbędnym punktem wyjścia do konstruowania uogólnień teoretycznych. Uogólnienia te są z kolei wynikiem przyjęcia określonej perspektywy teoretycznej, np. konstruktywistycznej, w której język odgrywa kluczową rolę przy definiowaniu i opisywaniu siebie oraz innych badanych osób⁵. W ten sposób

¹ Zob. Z. Nęcki, *Komunikacja międzyludzka*, Kraków 1996, s. 36.

² Zob. J. Mucha, *Cooley*. Warszawa 1992, s. 49.

³ Zob. V. Häkkinen, *Sisäinen tarina, elämä ja muutos*. *Acta Universitatis Tamperensis* 696, Tampere 2000, s. 37.

⁴ Tamże, s. 41.

⁵ Zob. E. Sundman, *Znaczenie pracy w doświadczeniach osoby rehabilitowanej zawodowo: analiza indywidualnego przypadku*, [w:] A. Golczyńska-Grondas, Ł.D. Tarnowska (red.), *Metoda biograficzna w doradztwie zawodowym i pracy socjalnej*, Łódź 2006, s. 76.

celem badań biograficznych staje się odnajdywanie sensu w przeżyciach zwykłych ludzi, odtwarzanych na podstawie ich własnych narracji⁶.

W przypadku prowadzonych przeze mnie badań były to osoby niepełnosprawne zaangażowane w uprawianie sportu, który, jako jedno z podstawowych działań, stał się motorem zmian w ich dotychczasowym życiu. Na bazie osobistych doświadczeń odtworzona została perspektywa przemian dokonujących się w życiu badanych jednostek, uwzględniająca rehabilitacyjny wymiar aktywności fizycznej w tym także, poczucie sprawczości (*mastery*). Uzyskiwanie tego poczucia może być postrzegane jako cel rehabilitacji, zwłaszcza gdy za główne cechy człowieczeństwa uznamy zaufanie do siebie i zdolność samorealizacji⁷. Te zaś najlepiej uwidaczniają całą swoją złożoność i wieloaspektowość w opowieściach badanych osób. Dlatego w niniejszym artykule pragnę przybliżyć potencjał badawczy i rehabilitacyjny narracji, odwołując się w tym celu do osobistych przeżyć aktywnych fizycznie osób niepełnosprawnych.

Teoretyczne inspiracje i metodologiczne podstawy badań

Dane gromadzone w ramach badań nad narracją mają przeważnie charakter opowieści przekazywanych w trakcie wywiadów socjologicznych lub tekstów pisanych. W związku z tym rdzeń badań nad narracją stanowi analiza takiej opowieści. Przy czym badania narracyjne nie mają jednej zunifikowanej i jasno zdefiniowanej struktury tematyczno-metodologicznej, stanowią raczej rodzaj otwartej sieci dyskusyjnej połączonej pojęciem *narracja*⁸.

Z tego względu w naukach społecznych narracje analizowane są na dwa sposoby. Po pierwsze, z perspektywy metodologicznej, tj. opowieści traktowane są jako jedno ze źródeł uzyskiwania wiedzy o rzeczywistości społecznej. Po drugie, z perspektywy ontologicznej, gdzie uznaje się, że rzeczywistość społeczna przyjmuje formę narracyjną. W tym przypadku tożsamość społeczna i osobiste postrzeganie są jako skonstruowane przez jednostkę opowiadania.

Zainteresowania badaczy ogniskują się nie tylko wokół samej treści, ale także na sposobie opowiadania historii. Fritz Schütze stwierdził, że systematyczna analiza sposobu opowiadania pomaga lepiej zrozumieć, co stało się w rzeczywistości. Możemy np. uzyskać wgląd w doświadczenia narratora oraz społeczne procesy, w jakie jest on uwikłany.

Analiza narracji opiera się zatem na założeniu, że człowiek stosuje opowieść, aby zrekonstruować swoje życie i nadać sens oraz porządek w różnych sytuacjach

⁶ Zob. K. Hernik, *Doświadczenie konwersji przez studentów Wydziału Aktorskiego Akademii Teatralnej w Warszawie*, „Przegląd Socjologii Jakościowej” 2007, nr 3, s. 11.

⁷ Zob. J. Björkenheim, S. Karvinen-Niinikoski, *Biografia, narracja, rehabilitacja* [w:] A. Golczyńska-Grondas, Ł.D. Tarnowska (red.), *Metoda biograficzna w doradztwie zawodowym i pracy socjalnej*, Łódź 2006, s. 57.

⁸ Zob. V. Häkkinen, *Sisäinen tarina, elämä...*, s. 16–19.

dnia codziennego. Ludzie budują swoją wiedzę i tożsamość poprzez narrację, którą z czasem rekonstruują i zmieniają. Analiza narracji umożliwia badanie tożsamości, przebiegu życia oraz różnych przemian w nim zachodzących⁹.

Przeżywana narracja podlega również społecznym ograniczeniom i rozwija się w relacji do narracji przeżywanych przez innych ludzi. Charakter narracji kształtują więc warunki kulturowe i społeczno-ekonomiczne. Z tego względu konsekwencje wynikające z przeżywania opowieści wywoływać będą zmiany w sferze wewnętrznej narracji¹⁰. Należy też pamiętać, że opowiedziana narracja to wybrana przez jednostkę wersja jej historii, którą chce przekazać innym. Forma i treść opowieści mogą być bardzo zróżnicowane, w zależności od określonego kontekstu¹¹.

Z perspektywy poruszanych przeze mnie zagadnień istotą badań narracyjnych prowadzonych wśród osób niepełnosprawnych jest odwoływanie się do idei autonarracji funkcjonującej jako siła emancypacyjna, poprzez którą milczący dotychczas uczestnicy życia społecznego (w tym przypadku osoby niepełnosprawne) mogą uzyskać głos i opowiedzieć o swoich życiowych doświadczeniach.

Przy czym język nie jest tu wyłącznie narzędziem służącym do opowiadania o zdarzeniach z życia. Podczas opowiadania innym swojej biografii konstruujemy też naszą tożsamość. Wraz z przyjściem epoki postmodernizmu i koncepcji tożsamości, jako złożonej z wielu oderwanych od siebie autodefinicji, zmieniły się również poglądy na temat tego, jak powinno się tworzyć autoprezentację. Historie życia przestały być postrzegane wyłącznie jako „dokumentacja życia”. Uznano, że stanowią one konstruktywny akt refleksji, w którym zawsze obecne są czynniki, takie jak kultura czy stratyfikacja społeczna¹².

Wątki historii życia oraz kształtowania i transformacji tożsamości w wymiarze zarówno rzeczywistym – biograficznym, jak i analitycznym łączą się w dwóch fenomenach określanych mianem pracy biograficznej i pracy nad tożsamością. Pojęcia te wprowadzone zostały do dyskursu socjologicznego przez Anselma Straussa, jego współpracowników, następców i „wyznawców”¹³. W ujęciu bardziej współczesnym praca biograficzna jest pracą aktora społecznego świadomie i krytycznie odnoszącego się do własnych wydarzeń życiowych¹⁴.

Praca biograficzna przyjmować może różne formy. Na przykład w przypadku traumatycznych doświadczeń wywołanych ciężką chorobą istotne znaczenie mieć może „rekonstruktywny powrót” do poprzedniego życia (lub przekonanie obrazu swojej biografii), odbywające się w czterech odrębnych, a jednocześnie

⁹ Zob. E. Sundman, *Znaczenie pracy...*, s. 92.

¹⁰ Zob. A. Golczyńska-Grondas, *Wychowało nas państwo. Rzecz o tożsamości wychowanków placówek opiekuńczo-wychowawczych*, Kraków 2014, s. 50.

¹¹ Zob. tamże, s. 50–51.

¹² Zob. J. Björkenheim, S. Karvinen-Niinikoski, *Biografia...*, s. 52–53.

¹³ A. L. Strauss, S. Fagerhaugh, B. Suczek, C. Wiener, *Social Organization of Medical Work*, Chicago–London 1985; J. Corbin, A. L. Strauss, *Unending Work and Care. Managing Chronic Illness at Home*, San Francisco 1988.

¹⁴ Zob. A. Golczyńska-Grondas, *Wychowało nas państwo...*, s. 116.

wzajemnie się przenikających i warunkujących procesach biograficznych – kontekstualizowaniu (włączaniu doświadczenia w biografię), pogodzeniu się z doświadczeniem, rekonstruowaniu tożsamości jako ponownie skonceptualizowanej całości z uwzględnieniem formatywnych dla działań i autodefinicji jednostki efektów traumatycznego doświadczenia oraz przekształcenia biografii przez wytyczenie nowego kierunku¹⁵.

Zastosowanie metody biograficznej pozwala na uchwycenie perspektywy aktorów społecznych niejako „od wewnątrz”, poprzez empatyczne rozumienie (*Verstehen*) oraz empatyczną introspekcję (*sympathetic introspection*), czyli takie prowadzenie badania, w którym badacz wyobraża sobie, jak czułby się na miejscu obserwowanych aktorów społecznych¹⁶. Biografia człowieka ukazuje się jako samoistny problem, który trzeba ciągle na nowo rozwiązywać, a zjawiska i procesy społeczne wyciskają swoje piętno na modelach przebiegu życia.

W tym kontekście wśród przesłanek, które zazwyczaj przytacza się dla podkreślenia przyczyn wyboru metody biograficznej, wymienia się przyjęte założenia ontologiczne (ludzkie doświadczenia, interpretacje, wiedza, oceny, interakcje są znaczącymi właściwościami rzeczywistości społecznej, którą badałem) i epistemologiczne (prawomocnym sposobem generowania danych na podstawie tychże założeń ontologicznych, jest interakcja, rozmowa z ludźmi, słuchanie ich opowieści i uzyskanie dostępu do ich wiedzy, ocen, wrażeń)¹⁷.

W ten sposób próbuje się również uzyskać dane całościowe, wyjaśnienia głębokie „badania jakościowe stosuje się w odniesieniu do zagadnień wymagających głębszego zrozumienia, któremu najlepiej służą szczegółowe przykłady i rozbudowana narracja”¹⁸.

Zastosowanie metody biograficznej w badaniach jakościowych wiąże się z określoną perspektywą badawczą, w której zakłada się, że „typowe biografie są oferowane każdemu w każdym społeczeństwie. Niezmiennym warunkiem każdego przebiegu życia jest fakt jego artykułowania przy użyciu społecznych kategorii”¹⁹. Każda biografia konstruowana przez jednostkę jest zarazem konstruktem społecznym. Norman Denzin w książce poświęconej analizie tego, jak tworzy się biografie, definiuje je jako „skonwencjonalizowane narracyjne ekspresje doświadczeń życiowych”²⁰. Konwencje te strukturyzują sposób, w jaki pisze się o życiu lub opowiada je. Zawarte są w nich presupozycje i założenia traktowane jako oczywiste. Są one konwencjami literackimi kultury zachodniej i są obecne od momentu zaistnienia formy biograficznej.

¹⁵ Zob. A.L. Strauss, *Praca biograficzna i jej powiązania (intersections)*, [w:] K. Kaźmierska (red.), *Metoda biograficzna w socjologii*, Kraków 2012, s. 519.

¹⁶ Zob. Ch.H. Cooley, *Social Organization: A Study of the Larger Mind*, New York 1909, s. 7.

¹⁷ Zob. K. Hernik, *Doświadczenie konwersji...*, s. 10.

¹⁸ H.J. Rubin, I.S. Rubin, *Jak zmierzać do celu nie wiążąc sobie rąk. Projektowanie wywiadów jakościowych*, [w:] L. Korporowicz (red.), *Ewaluacja w edukacji*, Warszawa 1997, s. 205.

¹⁹ A. Schütz, T. Luckmann, *Strukturen der Lebenswelt*, t. 1, Frankfurt am Main 1979, s.130.

²⁰ N.K. Denzin, *Interpretive Biography*, Newbury Park 1989, s. 17.

Jednym z czołowych reprezentantów podejścia biograficznego jest Fritz Schütze. „Pod względem teoretyczno-metodologicznym łączy on tradycję symbolicznego interakcjonizmu, fenomenologii społecznej i etnometodologii z hermeneutyczno-lingwistycznymi zasadami analizy materiałów”²¹. Rekonstruuje rzeczywistość społeczną widzianą oczami badanych poprzez systematyczną i opartą na tekście analizę tego, jak ta rzeczywistość jest ujmowana przez jej uczestników.

To procesowe ujęcie rzeczywistości Fritz Schütze przejawia od autorów związanych z symbolicznym interakcjonizmem, a w szczególności z tradycją Szkoły Chicagowskiej, nastawionej na etnograficzną i socjologiczną analizę problemów społecznych. Schütze nawiązuje do koncepcji „kariery” Evereta Hughesa²², „kariery moralnej” Ervinga Goffmana²³, czy „trajektorii” Anselma Straussa i Barneya Glasera²⁴. Pojęcia te odnoszą się do przebiegu obiektywnych i subiektywnych zmian w położeniu jednostki, będącej pod wpływem długotrwałego oddziaływania określonych czynników. Schütze zwraca szczególną uwagę na to, że w kontekście procesów biograficznych, obok intencjonalnych form działania istnieją ponadto formy aktywności jednostki i doświadczenia uwarunkowane zewnątrznie²⁵.

Przyjmując perspektywę interpretatywną i wizję jednostki ludzkiej zakładaną w tym podejściu, czyli indywidualizm metodologiczny (człowiek jako świadomy i autonomiczny podmiot działań), należy spojrzeć oczami badanych, znaleźć się jak najbliżej nich, by zrozumieć ich definicje sytuacji i działania, czyli badać świat w jego „naturalnym” stanie, bez założeń²⁶. Dlatego w przypadku badania narracyjnych wartości uzyskanego materiału zależy w dużej mierze od umiejętności zbudowania więzi emocjonalnej opartej na zaufaniu²⁷. Jest to szczególnie trudne podczas interakcji z osobami, które doświadczają na co dzień konsekwencji własnej niepełnosprawności²⁸, ale z drugiej strony narracja sama w sobie pełni też charakter terapeutycznych i rehabilitacyjnych, co także będę starał się wykazać w dalszej części artykułu.

Podejście narracyjno-biograficzne w badaniu rehabilitacji społecznej osób niepełnosprawnych

Aila Järvikoski i Kristiina Härkäpää zdefiniowały pojęcie rehabilitacji jako działania na rzecz wspierania poczucia sprawczości (*mastery*) w codziennym

²¹ A. Rokuszewska-Pawełek, *Miejsce biografii w socjologii interpretatywnej. Program socjologii biografistycznej Fritza Schützego*, „ASK” 1996, nr 1, s. 42.

²² E.C. Hughes, *Men and Their Work*, Glencoe, Illinois 1958.

²³ E. Goffman, *Stigma. Notes on the Management of Spoiled Identity*, Englewood Cliffs 1963.

²⁴ A.L. Strauss, B.G. Glaser, *Time for Dying*, Chicago 1974.

²⁵ Zob. K. Hernik, *Doświadczenie konwersji...*, s. 23.

²⁶ Zob. M. Ziółkowski, *Znaczenie, interakcja, grupa*, Warszawa 1980.

²⁷ Zob. M. Hammersley, P. Atkinson, *Metody badań terenowych*, Poznań 2000.

²⁸ Zob. I. Ślęzak, *Nowe techniki, stare problemy? Refleksje na temat badań społecznych realizowanych w środowisku osób świadczących usługi seksualne*, „Przegląd Socjologiczny” 2013, nr 1.

życiu²⁹. Według przywołanych autorek, rehabilitacja jest planową, interdyscyplinarną działalnością, której generalny cel stanowi pomaganie osobie rehabilitowanej w realizowaniu jej planów życiowych i wspieranie poczucia sprawczości w sytuacjach, w których możliwości radzenia sobie tej osoby i możliwości jej integracji ze społeczeństwem są zagrożone lub osłabione ze względu na różne przyczyny związane m.in. z chorobą lub niepełnosprawnością. Zgodnie ze słowami Aili Järvikoski i Kristiiny Härkääpää rehabilitacja odbywa się na podstawie poddawanych stałej ewaluacji planów stworzonych wspólnie przez osobę rehabilitowaną i rehabilitanta. Autorki te zwróciły również uwagę, że rehabilitacja składa się z szeregu interwencji nakierowanych na zwiększenie zasobów jednostki, jej funkcjonowanie i poczucie sprawczości. Są to ponadto interwencje ukierunkowane na poprawę warunków działania, w społeczeństwie, w którym jednostka żyje.

W ten sposób uznaje się, iż w rehabilitacji kluczowe jest takie wsparcie danej osoby, które umożliwi jej odbudowanie zintegrowanego obrazu siebie i swojego życia. Rehabilitacja może więc oznaczać nadanie nowej formuły historii życia, która dzięki temu uzyskuje spójny charakter. Jest to widoczne zwłaszcza wtedy, kiedy formuła ta zostanie wbudowana w poprzednią opowieść o życiu lub gdy stworzone zostanie całkowicie nowe opowiadanie umożliwiające inną interpretację zdarzeń³⁰. Stanowi to podstawę do określonego ukierunkowania zarówno działań jednostki, jak i działań podejmowanych przez innych wobec niej, a tym samym tworzenie kolejnych „orientujących” interpretacji jej zachowań. Ponadto każdy tego typu materiał stanowi potencjalne źródło danych na temat tożsamości opowiadającej o swoim życiu osoby, która wchodzi w interakcję ze słuchaczem jako aktor społeczny obdarzony określonym zestawem autodefinicji³¹.

W tym kontekście opowieść jednostki tworzy ramy, w których podejmowana może być praca nad tożsamością stanowiącą integralną część procesu rehabilitacji. Według Fritza Schütze, w trakcie spontanicznej autobiograficznej narracji, w której pojawiają się refleksje dotyczące własnej historii życia, jednostka nieustannie odnosi się do trzech pozycji ja-origo: narratora – komunikacyjnego partnera słuchacza, nosiciela opowieści – „centrum i podmiotu działań i doświadczeń” oraz dysponenta biografii – osoby prowadzącej pracę nad biografią „w sekwencyjnym rozwoju własnej tożsamości [...] i biograficznych struktur procesowych”³². Współistnienie tych pozycji związane jest z koniecznością uwzględnia zróżnicowanych perspektyw wobec wydarzeń, doświadczeń i kon-

²⁹ Zob. A. Järvikoski, A. Härkääpää, *Mitä kuntoutus on? Teoksessa: Suikkanen, Asko & Härkääpää, Kristiina & Järvikoski, Aila & Kallanranta, Tapani & Piirainen, Keijo & Repo, Marjatta & Wikström, Juhani (toim.): Kuntoutuksen ulottuvuudet*, Helsinki 1995, s. 15–17.

³⁰ Zob. A. Golczyńska-Grondas, *Wychowało nas państwo...*, s. 72.

³¹ Tamże, s. 25.

³² F. Schütze, *Analiza biograficzna ugruntowana empirycznie w autobiograficznym wywiadzie narracyjnym. Jak analizować autobiograficzne wywiady narracyjne*, [w:] K. Kaźmierska (red.), *Metoda biograficzna...*, s. 202–204.

cepcji siebie, co wywołuje napięcia i sprzeczności, stanowiąc przy tym istotny czynnik modelujący obraz przebiegu życia i tożsamości jednostki. Tym samym praca biograficzna wspiera przebieg procesów tożsamościowych i poczucie ich znaczenia – osoba niepełnosprawna może uświadomić sobie źródło przeżywanego trudności i jednocześnie zyskać świadomość własnego potencjału, który pomóc jej może w redefinicji siebie i reinterpretacji sytuacji, w jakiej znajduje się obecnie³³.

Praca biograficzna uwydatnia się szczególnie wyraźnie w sytuacji traumatycznych doświadczeń, które prowadzą do zerwania ze znanym i zazwyczaj uważanym za bezpieczne obliczem świata społecznego. Dzieje się tak, bowiem proces negatywnych doświadczeń życiowych prowadzi do zakłóceń w realizacji dotychczasowych tożsamości w określonych układach interakcyjnych, a także do poczucia niedopasowania jednostki do otoczenia społeczno-kulturowego³⁴. W ten sposób przemiany tożsamości wiązać się mogą z wykorzeniem z dotychczasowego świata społecznego, marginalizacją, doświadczeniem inności czy z niemożnością przyjęcia określonej, społecznej identyfikacji.

Sposobem na przeciwstawienie się takiemu trendowi jest podejmowanie określonych działań przez jednostkę i jej otoczenie, których konsekwencją powinno być nie tylko aktywizowanie osoby, ale także wskazanie nowych dróg realizacji siebie.

Z tego względu uprawianie sportu przedstawiane jest w narracji jako działanie, które powoduje przemiany na poziomie jaźni jednostki, ale także ukazwane jako platforma „zakorzenia” doświadczeń, która umożliwi uchwycenie przemian w redefiniowaniu koncepcji siebie jednostki. Z jednej strony jest to próba zrozumienia sensu uprawiania sportu jako działania refleksyjnego, stanowiącego projekt tożsamościowy, a z drugiej to swoista przestrzeń substancywnych doświadczeń, z których wyabstrahować można czynności składające się na ogólny schemat działań ukazujących procesualność przemian na poziomie jaźni jednostki.

W tym kontekście odwołanie się do metody biograficznej i opowieści badanych osób daje możliwość uchwycenia dynamiki zmian w obrębie przemian auto-identyfikacji jednostki. Dynamika ta może być w sposób bezpośredni pokazana, a jej mechanizmy wyjaśnione za pomocą pojęć odnoszących się do teorii zaproponowanych przez Anselma Straussa czy Fritza Schützego. Opowieści o uprawianiu sportu, zwłaszcza gdy dotyczą osób z nabytą niepełnosprawnością, pozwalają na odtworzenie procesu przemian związanych z wymiarem pracy nad biografią, począwszy od przedefiniowania siebie jako osoby w zmienionych okolicznościach życia (także samoakceptacji), ale również w zakresie odtworzenia punktów zwrotnych i momentów przejścia statusowego.

³³ Tamże, s. 205.

³⁴ Zob. A. Golczyńska-Grondas, *Wychowało nas państwo...*, s. 111.

Rehabilitacja osób niepełnosprawnych uprawiających sport odzwierciedlona w autobiograficznych narracjach

W świetle przeprowadzonych analiz szczególne znaczenie zyskuje twierdzenie o znaczeniu pracy biograficznej i pracy nad tożsamością dla przebiegu losów życiowych osób niepełnosprawnych zaangażowanych w uprawianie sportu. W opowieściach badanych sport zyskuje rangę działania, które umożliwia przeciwstawienie się trajektoryjnemu potencjałowi nagromadzonemu w efekcie traumatycznych doświadczeń osobistych. Innymi słowy jest to możliwość odniesienia sukcesu biograficznego, osiągnięcia stabilizacji, czy też przynajmniej częściowego przełamania wzorów biograficznych na rzecz wizji osoby niepełnosprawnej jako podmiotu obdarzonego emblematem wysokich kompetencji.

Jednym z kluczowych dla narratorów pojęć jest *normalność*, która we wszystkich jego odmianach leksykalnych stanowi punkt odniesienia, organizujący autocharakterystyki narratorów odnoszące się zarówno do przeszłości, jak i teraźniejszości. Osiągnięcie normalności jest dla badanych równoznaczne z osiągnięciem „sukcesu jak normalny człowiek”. Zakończenie biograficznej trajektorii oznacza więc, że jednostce udało się i – przez podjęcie biograficznych planów działania lub też dostosowanie się do instytucjonalnych wzorców – dokonać normalizacji swojej biografii, i to, że może ona definiować siebie jako normalnego, pełnowartościowego członka społeczeństwa³⁵.

Z tego względu w przypadku pracy biograficznej wykonywanej przez osoby niepełnosprawne uprawiające sport istotne znaczenie mieć może „rekonstruktywny powrót” do poprzedniego życia lub przekonstruowanie obrazu swojej biografii, odbywające się w czterech odrębnych, a jednak wzajemnie się przenikających i warunkujących procesach biograficznych: kontekstualizowania (włączaniu doświadczenia w biografię), pogodzenia się z doświadczeniem, rekonstruowania tożsamości jako ponownie skonceptualizowanej całości z uwzględnieniem formatywnych dla działań i autodefinicji jednostki efektów traumatycznego doświadczenia oraz przekształcenia biografii przez wytyczenie nowego kierunku życiowych dążeń, aspiracji i motywacji do działania³⁶.

Dynamiczny, a zarazem zmienny charakter rzeczywistości sprawia, że badane osoby w większości tworzą swoje opowieści o życiu w konwencji sekwencji przełomów, jakie dokonywały się w ich biografii podczas wydarzeń związanych z uprawianiem sportu. Można je opisać, wykorzystując pojęcie punktów zwrotnych (*turning points*), które Anselm Strauss uznał za jeden ze sposobów transformacji tożsamości³⁷. W książce *Mirrors and Masks The Search for Identity*, Mill Valley 1969, s. 93.

³⁵ Tamże, s. 270–271.

³⁶ Zob. A.L. Strauss, *Praca biograficzna...*, s. 519.

³⁷ Zob. A.L. Strauss, *Mirrors and Masks The Search for Identity*, Mill Valley 1969, s. 93.

Przypadki krytyczne, które wydarzając się zmuszają ludzi do refleksji w rodzaju: nie jestem taki, jak dawniej, jak zawsze dotąd. Punkty zwrotne tego rodzaju zdarzają się wtedy, kiedy program działania jest zahamowany i jego przebieg oraz plan rozsypują się. Te krytyczne zdarzenia konstytuują właśnie punkty zwrotne w postępującym ruchu karier osobowych³⁸.

Według Straussa punkt zwrotny stanowi sytuację rozwojową, rodzaj procesu społecznego formowania (*social patterning*), w którym jednostka w sposób zarówno podmiotowy, jak i przedmiotowy odkrywa, że jej podstawowe dotychczas autoreferencje były błędne. Powoduje to konieczność ich świadomego „przepracowania” re-ewaluacji, ponownego osądu, zrewidowania. Jednocześnie Anselm Strauss wyraźnie podkreśla, że w biografii jednostki możliwe są regresy, nowe koncepcje życia czy gwałtowne zmiany tempa przemian³⁹.

W biografiach osób niepełnosprawnych można również doszukać się okoliczności zwrotnych, związanych z sytuacją, w której jednostka odegra obcą sobie, a zarazem ważną rolę i nieoczekiwanie dla niej samej, robi to w sposób efektywny oraz skuteczny dla pozytywnych zmian w postrzeganiu siebie. W koncepcji Fritza Schützego punktami zwrotnymi są momenty przejścia między biograficznymi strukturami procesowymi. Przejście przez punkt zwrotny może być doświadczeniem pozytywnym, przeżywanym jako kreatywna biograficzna metamorfoza, z odczuciem sprostania wyzwaniu, czy też z zakończonym sukcesem nieoczekiwanym odegraniem nowej roli⁴⁰.

W tym kontekście sport stanowi źródło doświadczeń, w ramach którego uwydatniają się te z nich, które związane są ze współdziałaniem oraz rywalizacją w wymiarze interakcyjnym, jak również zmaganiem z własnymi barierami. Z tego względu już samo podjęcie decyzji o chęci uprawiania sportu traktować można jako pierwsze, przełomowe wydarzenie w biografii jednostki, a zarazem początek procesu jej wychodzenia z trajektorii samowykluczenia i społecznej alienacji. To swego rodzaju okres przejściowy w trakcie, którego jednostka poznaje nowych ludzi, ale także weryfikuje swoje możliwości i predyspozycje. Jest to czas związany z „próbowaniem”, jaką dyscyplinę uprawiać, biorąc pod uwagę to, w której z nich dana osoba czuje się najlepiej i w jakiej – zdaniem trenera – ma największe szanse na osiągnięcie sukcesu. Na tych doświadczeniach zasadza się zaś proces intensywnych przeobrażeń w życiu jednostki, która stopniowo przechodzi transformację w sposobie postrzegania siebie, ale też zaczyna aktywnie kształtować własną biografię.

Sport to także działanie społeczne, bowiem jest uprawiany w ramach określonej grupy (zazwyczaj) oraz zawiera elementy rywalizacji, co sprawia, że jest ukie-

³⁸ Tamże, s. 93.

³⁹ Tamże, s. 93 i nast.

⁴⁰ Zob. F. Schütze, *Biography Analysis on the Empirical Base of Autobiographical Narratives: How to Analyse Autobiographical Narrative Interviews*, „European Studies on Inequalities and Social Cohesion” 2007, nr 1/2, s. 197–202.

runkowany na działania innych osób. Są to ważne aspekty interakcyjne w uprawianiu sportu, które stanowią istotny wątek w narracji badanych.

W uwarunkowaniach procesów biograficznych i tożsamościowych szczególnie znacznie mają kontakty, interakcje i więzi z innymi osobami napotkanymi w różnych momentach życia. To właśnie innym jednostka komunikuje swoją tożsamość, negocjuje ją z nimi, to od innych oczekuje uznania czy legitymizacji swoich autoidentyfikacji⁴¹. Centralne miejsce w potwierdzaniu (i kształtowaniu) decydującego elementu rzeczywistości, a więc tożsamości, zajmują *znaczący inni* (*significant others*), czyli osoby, z którymi jednostkę łączą szczególnie intensywne i nasycone emocjami więzi⁴².

Do opisanego relacji łączących osobę niepełnosprawną uprawiającą sport z tą, która stanowi dla niej swoisty drogowskaz ukierunkowujący ją na pożądane działanie, będziemy mogli zastosować pojęcie *trenowania* (*coaching*) wprowadzone przez Anselma Straussa. Relacja „trenowania” pojawia się wtedy, gdy ktoś dąży do przesuwania w przestrzeni społecznej kogoś innego. Wszystkie stadia są jasne tylko dla tych, którzy je już przeszli⁴³. „Trenowany” nie jest w pełni świadom drogi, którą ma odbyć, ani znaczenia stadiów pośrednich. Główne cechy relacji trenowania wypływają z tego, że uczeń, przechodząc kolejne etapy, potrzebuje przewodnictwa. Nie chodzi tu tylko o konwencjonalny sens nauczania umiejętności, ale również o to, że w czasie tego poruszania się przez „trenowanego” w przestrzeni społecznej, zachodzą w nim bardzo istotne procesy wymagające wytłumaczenia.

Nauczanie zawodu, rzemiosła, fachu, [...] wymaga pedagogii trochę innej niż ta, która przystoi nauczaniu wiedzy. [...] Wiele sposobów myślenia i działania, i to często tych najbardziej żywotnych, jest przekazywanych w formie praktycznej, w przekazie całościowym i dzięki praktykom opartym na bezpośrednim kontakcie między nauczającym i uczącym się⁴⁴.

Sport pozwala także na zrekonstruowanie kategorii procesu przekładalności perspektyw i utożsamiania się z rolą niepełnosprawnego lub/i sportowca – i szerzej przejścia pomiędzy „ja” opartym na roli niepełnosprawnego i „ja”, które znajduje swoje zakorzenienie w koncepcji siebie jako sportowca. Z perspektywy rozważań nad tożsamością jednostki ważna jest kategoria *kolektywnego znaczącego innego*. W takiej sytuacji jednostka postrzega siebie jako integralną część grupy i identyfikuje się z jej celami⁴⁵. Uczestnictwo w znaczącej zbiorowości wiąże się bowiem z procesami socjalizacji, której elementem jest nie tylko kształtowanie tożsamości kolektywnej, ale i potencjalnie (re)konstrukcja całego układu autodefinicji aktora społecznego⁴⁶.

⁴¹ Zob. A. Golczyńska-Grondas, *Wychowało nas państwo...*, s. 135.

⁴² Zob. P. Berger, T. Luckmann, *Społeczne tworzenie rzeczywistości*, Warszawa 1983, s. 231.

⁴³ Zob. A.L. Strauss, *Mirrors and Masks...*, s. 94.

⁴⁴ P. Bourdieu, L.J. Wacquant, *Zaproszenie do socjologii refleksyjnej*, Warszawa 2001, s. 220.

⁴⁵ Zob. A.L. Strauss, *Mirrors and Masks...*, s. 41.

⁴⁶ Zob. A. Golczyńska-Grondas, *Wychowało nas państwo...*, s. 139.

W tym kontekście zastosować można też pojęcie *grupy odniesienia* jako układu porównawczego, w stosunku, do którego ludzie formułują podstawowe sądy i oceny, co do własnej pozycji społecznej. Dostarcza ona również miar i kryteriów pozwalających określić swoją pozycję społeczną, co jest podstawą kształtowania się samooceny jednostki⁴⁷. Porównuje ona swoje położenie społeczne z położeniem innych, a rezultatem tego jest identyfikowanie się z grupami o podobnym stopniu względnego uprzywilejowania lub upośledzenia i przyjmowanie postaw oraz wzorów zachowań tych grup. Osoba niepełnosprawna w ramach grupy utworzonej przez inne osoby niepełnosprawne zaangażowane w aktywność fizyczną uzgadnia również plany działania i permanentnie reinterpretuje rzeczywistość w interakcji z jej członkami a równolegle prowadzi dyskusję z samą sobą. Dzięki owym interakcjom i swoistym autonarracjom uzyskuje klucz do interpretacji swojego miejsca w świecie i tego, co w danej sytuacji należy czynić⁴⁸.

Wnioski

Opowieści narracyjne mogą pomóc w lepszym zrozumieniu tego, jak ludzie doświadczają swojej choroby czy niepełnosprawności oraz jak przeżywają aktualną sytuację życiową. Z tego względu do narracji możemy się również odwoływać w rehabilitacji. Dzięki narracyjnej perspektywie ludzie mogą próbować nadawać sens swojemu życiu, postrzegając je jako klarowną opowieść opatrzoną określonym „wątkiem”, umożliwiającą refleksję nad przeszłością, teraźniejszością i przyszłością. Zdarzenia, doświadczenia, myśli i uczucia obecne w przebiegu życia powiązane są poprzez znaczenia, jakie jednostka im nadaje⁴⁹.

Z perspektywy narracyjnej rehabilitacja postrzegana może być jako rodzaj pracy na rzecz wspierania wysiłków osoby rehabilitowanej w budowaniu i realizowaniu znaczącej z jej punktu widzenia historii życia. Z tego względu ważnym zadaniem w planowaniu usług rehabilitacyjnych jest refleksja nad założeniami i modelami narracji używanymi w dyskursie i praktyce profesjonalistów z zakresu rehabilitacji.

We współczesnej rehabilitacji podkreśla się, że osoba rehabilitowana powinna być podmiotem oddziaływań, a nie ich przedmiotem. W kategoriach narracyjnych oznacza to, że rehabilitacja powinna wzmacniać poczucie autorstwa w życiu rehabilitowanego⁵⁰. Tradycyjne zadanie rehabilitacji, jakim jest poprawa funkcjonowa-

⁴⁷ Zob. M. Kuhn, *The Reference Group Reconsidered*, [w:] J.G. Manis, B.N. Meltzer (red.), *Symbolic Interactionism: A Reader In Social Psychology* (2nd edition), Boston 1974, s. 175.

⁴⁸ Zob. G. H. Mead, *Mind, Self and Society*, Indianapolis 1934.

⁴⁹ Zob. V. Häkkinen Vilma, J. Valkonen, *Tarinat, sairaudet ja kuntoutuminen in Häkkinen, Vilma and Valkonen, Jukka (toim.) Kuunun tarinoita. Tarinallinen näkökulma kuntoutukseen. Tutkimuksia – Research Reports* 59/98. Helsinki 1998, s. 3–4.

⁵⁰ Tamże, s. 12.

nia danej osoby w perspektywie narracyjnej, oznaczać może wspieranie rehabilitowanego w realizacji jego własnej historii oraz wzmocnienie funkcji niezbędnych dla osiągnięcia jego celów. Przy czym aby realizować określony scenariusz życia, rehabilitowany zyskać musi zrozumienie i przyzwolenie ze strony innych osób. Trudno jest bowiem realizować optymistyczną historię, gdy otoczenie uznaje naszą chorobę czy niepełnosprawność za nieuniknioną tragedię. Nie jest łatwo zaakceptować swoją dysfunkcję, jeżeli otoczenie narzuca i legitymizuje bierną postawę życiową niepełnosprawnego. Łatwiej zaś przeżywać smutek lub wściekłość, jeśli istnieją historie inne niż te, które opowiadają o niepełnosprawnych znoszących swój los ze spokojem i godnością.

Narracyjna rehabilitacja, czyli kreowanie, kształtowanie, opowiadanie i realizowanie historii życia, mogłaby być znacznie łatwiejsza, gdyby dostępne różne typy narracji zaistniały w przestrzeni społecznej i były dostępne dla odbiorców. Oprócz pomocy osobom cierpiącym z powodu poważnych schorzeń historie traktujące o doświadczeniach niepełnosprawności i rehabilitacji mogą wytyczyć nowy wymiar egzystencji. W tym rozumieniu rehabilitacja nie tylko wskazuje, że osoby rehabilitowane mogą przedstawiać nową wersję swojej historii, ale oznacza także, że interpretują one swoją biografię w świetle nowej narracji. W tym kontekście rehabilitacja to przede wszystkim stwarzanie możliwości w pełni wartościowego życia i realizowania własnych celów⁵¹.

Bibliografia

- Berger P., T. Luckmann, *Społeczne tworzenie rzeczywistości*, Warszawa 1983.
- Björkenheim J., Karvinen-Niinikoski S., *Biografia, narracja, rehabilitacja*, [w:] A. Golczyńska-Grondas, Ł.D. Tarnowska (red.), *Metoda biograficzna w doradztwie zawodowym i pracy socjalnej*, Łódź 2006.
- Bourdieu P., Wacquant J. D., *Zaproszenie do socjologii refleksyjnej*, Warszawa 2001.
- Cooley C. H., *Social Organization: A Study of the Larger Mind*, New York 1909.
- Corbin J., Strauss A.L., *Unending Work and Care. Managing Chronic Illness at Home*. San Francisco 1988.
- Denzin N.K., *Interpretive Biography*, Newbury Park 1989.
- Goffman E., *Stigma. Notes on the Management of Spoiled Identity*, Englewood Cliffs 1963.
- Golczyńska-Grondas A., *Wychowało nas państwo. Recz o tożsamości wychowanków placówek opiekuńczo-wychowawczych*, Kraków 2014.
- Häkkinen V., *Sisäinen tarina, elämä ja muutos*. Acta Universitatis Tamperensis 696. Tampereen yliopisto, Tampere 2000.
- Häkkinen V., Valkonen J., *Tarinat, sairaudet ja kuntoutuminen in Häkkinen, Vilma and Valkonen, Jukka (toim.) Kuunun tarinoita. Tarinallinen näkökulma kuntoutukseen. Tutkimuksia – Research Reports 59/98*, Helsinki 1998.
- Hammersley M., Atkinson P., *Metody badań terenowych*, Poznań 2000.

⁵¹ Zob. J. Björkenheim, S. Karvinen-Niinikoski, *Biografia...*, s. 61.

- Hernik K., *Doświadczenie konwersji przez studentów Wydziału Aktorskiego Akademii Teatralnej w Warszawie*, „Przegląd Socjologii Jakościowej” 2007, nr 3.
- Hughes E.C., *Men and Their Work*, Glencoe, Illinois 1958.
- Järvikoski A., Härkäpää K., *Mitä kuntoutus on? Teoksessa: Suikkanen, Asko & Härkäpää, Kristiina & Järvikoski, Aila & Kallanranta, Tapani & Piirainen, Keijo & Repo, Marjatta & Wikström, Juhani (toim.): Kuntoutuksen ulottuvuudet*, Helsinki 1995.
- Kuhn M., *The Reference Group Reconsidered*, [w:] J.G. Manis, B.N. Meltzer (red.), *Symbolic Interactionism: A Reader In Social Psychology* (2nd edition), Boston 1972.
- Mead G. H., *Mind, Self and Society*, Indianapolis 1934.
- Mucha J., *Cooley*, Warszawa 1992.
- Nęcki Z., *Komunikacja międzyludzka*, Kraków 2000.
- Rokuszewska-Pawełek A., *Miejsce biografii w socjologii interpretatywnej. Program socjologii biografistycznej Fritza Schützego*, „ASK” 1996, nr 1.
- Rosenthal G., *The Healing Effects of Storytelling: On the Conditions of Curative Storytelling in the Context of Research and Counseling*, „Qualitative Inquiry” 2003, nr 9(6).
- Rubin H.J., Rubin I.S., *Jak zmierzać do celu nie wiążąc sobie rąk. Projektowanie wywiadów jakościowych*, [w:] L. Korporowicz (red.), *Ewaluacja w edukacji*. Warszawa 1997.
- Schütz A., Luckmann T., *Strukturen der Lebenswelt*, t. 1, Frankfurt am Main 1997.
- Schütze F., *Analiza biograficzna ugruntowana empirycznie w autobiograficznym wywiadzie narracyjnym. Jak analizować autobiograficzne wywiady narracyjne*, [w:] K. Kaźmierska (red.), *Metoda biograficzna w socjologii*, Kraków 2012.
- Schütze F., *Biography Analysis on the Empirical Base of Autobiographical Narratives: How to Analyse Autobiographical Narrative Interviews*, „European Studies on Inequalities and Social Cohesion” 2007, nr 1/2 (Part one, s. 153–242) i nr 3/4 (Part two, s. 5–77).
- Strauss A.L., *Praca biograficzna i jej powiązania (intersections)*, [w:] K. Kaźmierska (red.), *Metoda biograficzna w socjologii*, Kraków 2012.
- Strauss A.L., Fagerhaugh S., Suczek B., Wiener C., *Social Organization of Medical Work*, Chicago–London 1985.
- Strauss A.L., B.G. Glaser, *Time for Dying*, Chicago 1974.
- Strauss A.L., *Mirrors and Masks The Search for Identity*, Mill Valley 1969.
- Sundman E., *Znaczenie pracy w doświadczeniach osoby rehabilitowanej zawodowo: analiza indywidualnego przypadku*, [w:] A. Golczyńska-Grondas, Ł.D. Tarnowska (red.), *Metoda biograficzna w doradztwie zawodowym i pracy socjalnej*, Łódź 2006.
- Ślęzak I., *Nowe techniki, stare problemy? Refleksje na temat badań społecznych realizowanych w środowisku osób świadczących usługi seksualne*, „Przegląd Socjologiczny” 2013, nr 1.
- Wyka A., *Badacz społeczny wobec doświadczenia*, Warszawa 1993.
- Ziółkowski M., *Znaczenie, interakcji, grupa*, Warszawa 1981.

Abstract

Location of sport in experiences of a person with disabilities – narration-biographic approach in the research over the social rehabilitation process

The article raises the notions pertaining to the process of reconstruction of ego and identity of a disabled person, on the basis of a narration related to experiences connected with sport activity.

There is also an attempt made to highlight common points between interpretative paradigm theories, especially the symbolic interactionism and stories (narrations), which make the basis of reconstruction of experiences (research method), and actions of an individual, i.e. sport practicing. Hence, the paper will demonstrate a dependency between a theory, a method and the research area (subject of studies), which prove paradigmatic cohesion and coherence.

Purpose of the article is to present a possibility of application of the narration approach to the research over changes in the manner of perceiving self and one's own situation by the physically disabled practicing sport. Thus, the author is willing to draw attention to the manner, in which sport practicing supports the process of transformations and reconstruction in the manner of defining self by a disabled person, including presentation of turning points, transformation of status and phases of change.

Keywords: sport, disability, social rehabilitation, narration approach, biography